

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Проблеми філософії права»
обов'язкових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти**

**за темою «Історичні типи праворозуміння. Генеза та розвиток основних
філософсько-правових концепцій»**

081 Право (правозастосування)

Харків 2021

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.2021 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 26.08.2021 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2021 _№ 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 25.08.2021 р. № 8)

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор Кириченко В. Є.
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Головка Б. Г.
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л. О.

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор Гавриленко О.А.
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Логвиненко І.А.

План лекції

1. Філософсько-правові уявлення давньогрецьких філософів
2. Середньовічні філософсько-правові погляди.
3. Особливості філософсько-правових ідей епохи Відродження і Реформації.
4. Теорія природного права як перша самостійна філософсько-правова система.
5. Філософсько-правове вчення І.Канта.
6. Філософсько-правове вчення Гегеля.
7. Марксизм і історична школа права.
8. Загальна характеристика філософії права ХХ століття.
9. Розвиток вітчизняної філософсько-правової думки.

Рекомендована література:

Основна:

1. Захарцев, С.І. Філософія і теорія права: монографія : / С.І. Захарцев. - Харків : Панов, 2015. - 256 с.
2. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник / Марченко О. В. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 304 с.
3. Рабінович П. М. Філософія права [Текст] : навч. посіб. в 5-ти ч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / П. М. Рабінович. Ч. 1-2 : Філософія права як наука. Гносеологія права. - Львів : Галиц. друкар, 2014. - 232 с.
4. Сливка С. С. Проблеми філософії права [Текст] : навч. посіб. / С. С. Сливка ; Нац. ун-т «Львів. Політехніка», Навч.-наук. ін-т права і психології. - 2-е вид., перероб. і доп. - Харків : Право, 2015. - 192 с.
5. Філософія права [Текст] : навч. посібник / О. О. Бандура [та ін.] ; ред. М. В. Костицький, Б. Ф. Чміль ; Національна академія внутрішніх справ України. - К. : Юрінком Інтер, 2000. - 336 с.
6. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін. - Х. : Право, 2014. - 208 с.
7. Циппеліус Р. Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
10. Філософія права : хрестоматія : навч. пос. : рекомендовано МОН України / під ред. Н.І. Панова. - К. : Ін Юре, 2002. - 692 с.

Додаткова:

1. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. - 472 с.
2. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: навч. посібник. — К.: ВД „Стилос”: ПЦ „Фоліант”, 2003. — 382 с.
3. Патеї-Братасюк М. Філософія права: Навчальний посібник. - Тернопіль: “Видавництво Астон”, 2006. - 344 с.
4. Петрова Л.В. Нариси з філософії права. Х.: Національна юридична академія України, 1995. - 260 с.
5. Шкода В.В. Вступ до правової філософії. — Харків: Фоліо, 1997. - 223 с.
6. Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень - К.: Юрінком Інтер, 1999. — 304 с.
7. Гегель. Основи філософії права. — К., 2000.
8. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: навч. посібник. — К.: ВД „Стилос”: ПЦ „Фоліант”, 2003. — 382 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Мультимедійний посібник «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: http://www.naiau.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/media.htm
2. Перелік основних довідників тематичних ресурсів з філософії у комп'ютерній мережі INTERNET [Електронний ресурс]. URL: <http://www.philosophy.ru/linux/linx1.html>
3. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзюбань, С.І. Максимов та ін..— Х.: Право, 2014.-208 с. [Електронний ресурс]. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/001start.htm
4. Матеріали з навчального предмету «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: <http://textbooks.net.ua/content/category/26/76/32/>
5. Психологическая библиотека Киевского Фонда содействия развитию психической культуры / Раздел Философия [Електронний ресурс]. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/index.htm#fil>

Текст лекції

1. Філософсько-правові уявлення давньогрецьких філософів

Філософія права має свою давню і багату історію. Виникла філософія права в межах філософії. А перші філософсько-правові дослідження беруть свої витоки із доби античності.

Мислителі античної Греції і античного Риму відіграли визначну роль в історії формування і розвитку всієї духовної культури людства. Величезним є їхній вклад у скарбницю політичної та правової думки. Вони стояли біля витоків теоретичного підходу до проблем держави, права, політики, інших державно-правових явищ, формування юриспруденції.

Філософсько-правові уявлення давньогрецьких філософів розвивалися у багатоманітності форм. Особливо велика цінність античної політичної та правової думки полягає у тому, що вона оформилася і розвивалася, як ідеологія вільних людей.

В цей період сформувалася надзвичайно важлива ідея — ідея протиставлення свободи і деспотизму, їхньої протилежності. Власне, уособленням ідеї свободи був поліс, еллінське політичне життя, а як приклад несвободи — життя "варварів".

В зв'язку з цим особливого змісту набуло трактування закону,

Закон розумівся як справжній виразник свободи і спеціального феномену полісного життя — розумної норми політичної справедливості, адекватного правила взаємовідносин вільних і рівних людей, спрямованого на забезпечення інтересів полісу та всіх його членів. При цьому, закон, як норма політичної справедливості, опирався набожественну справедливість і необхідний порядок природи, тобто, по суті, природниче право.

Отже можна стверджувати, що в центрі уваги давньогрецької думки була проблематика, пов'язана з дослідженням закономірностей походження і функціонування політико-правових явищ.

Філософсько-правова думка Античності пройшла у своєму розвитку наступні етапи:

формування міфологічних уявлень про право і державу (творчі здобутки Гомера і Гесіода);

формування філософського підходу (вчення "семи мудреців", Піфагора, Геракліта, Демокріта).

реалістична інтерпретація права та політики софістами;

логіко-понятійний аналіз права та держави Сократа та Платона;

формування початкових форм емпірико-наукового вивчення держави і права, репрезентоване Арістотелем;

формування початкових форм історико-політичного вивчення держави і права Полібієм;

Філософсько-правові ідеї Епікура та стоїків (доба еллінізму).

В часи "гомерівської Греції" (кінець II тисячоліття до н.е.) еліни оперували поняттями "діке" (правда, справедливість), "теміс" (звичай, звичаєве

право), “тіме”(честь, почесне право-притязання), “номос” (закон, встановлення).

Вже в епосах *Гомера і Гесіода*, хоча і на міфологічній основі, розвинулися певні правові та політичні ідеї. Так, в поемах Гомера "Іліаді" та "Одісеї", життя і творчість якого відносилось до VIII ст. до н.е., а описані в події — до XIII ст. до н.е., Зевс у морально-правовій площині виступав, як верховний заступник загальної справедливості (діке), який суворо карає тих, хто творить насильство і неправий суд.

Божественна по своїй природі справедливість у Гомера виступала в якості об'єктивної основи і критерію правового. І лише те, що відповідало тодішнім поглядам на справедливість, сприймалось як право.

У гомерівських поемах порушення справедливості (діке) — не просто антигромадський, але, перш за все, антибожественний акт, за який неминуче настає божя кара.

Таким чином, ще в час панування міфологічної свідомості в уявленні давніх греків право і справедливість, хоча і тісно були пов'язані між собою, але розрізнялися навіть термінологічно.

Справедливість (діке) — безумовна основа і принцип права, як сформованого звичаю, звичаєвого права (теміс);

Звичаєве ж право (теміс) є певною конкретизацією вічної справедливості (діке), її присутності, прояву і дотримання між людьми.

Ідея права і справедливого суспільно-політичного устрою набула особливого значення в поемах Гесіода (VII ст. до н.е.) "Теогонія" ("Походження богів") і "Роботи і дні". У гесіодівській інтерпретації, боги виступали носіями морально-правових принципів і сил. Так, правління Зевса знаменувалося встановленням основ справедливості, законності і суспільного добробуту, а справедливість (діке), в свою чергу, протиставлялася силі і насильству.

Гесіод в поемах "Теогонія" і "Труди і дні" висунув положення про єдині корні і основи справедливості та закону. Це він обґрунтував в міфі: Справедливість (Діке) і Благодення (Евномія) — дві сестри-богині, які були дочками верховного олімпійського бога Зевса і богині правосуддя Феміди. Як дочка верховного бога Зевса (втілення всього божественно-досконалого) і Феміди (втілення вічного, природнього порядку), Діке оберігає божественну справедливість і карає за відступ від неї.

В Гесіода вперше були вжиті поняття "право по природі", або природне право (фесеї) і поняття "право, встановлене людьми" (номо), іншими словами позитивне право.

"Сім мудреців".

До "семи мудреців" Давньої Греції відносять Фалеса, Піттака, Періандра, Біанта, Солона, Клеобула і Хілона. Їхнє життя і творчість відносяться до кінця VII — початку VI ст. до н.е. У своїх коротких висловах ("гномах") мудреці сформулювали вже цілком раціональні і світські, за своїм духом, етичні та політичні сентенції, максими світської практичної мудрості, у тому числі стосовно полісного життя, його законів і порядків. Дехто з мудреців самі були активними учасниками політичних подій, правителями та

законодавцями.

Мудреці в своїх міркуваннях закликали поважати закон. Ось приведемо в приклад в зв'язку з цим деякі гноми мудреців.

Фалес: "Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших".

Хілон: "Підкоряйся закону".

Піттак: "Підкоряйся тому закону, який ти постановив сам для себе"; "Повелювай не раніше, ніж сам навчишся підкорятися".

Періандр: "Не обмежуйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини".

Солон: "Хто під час смуту в державі не стане зі зброєю в руках ні за тих, ні за інших, той піддається безчестю і позбавляється громадянських прав". Держава, на думку Солона, потребує, перш за все, законного порядку.

Піфагор і піфагорійці.

Піфагор, біля 580–500 р. до н.е., за словами Геродота, був "найбільшим еллінським мудрецем". Свої погляди він викладав тільки вибраному, спеціально відібраному і організованому, колу слухачів. Незабаром по всій Греції виникли піфагорійські гетерії— аристократичні за своїм духом, таємні релігійно-політичні союзи. У центрі інтересів членів цих груп стояли і політичні питання.

Визначальну роль у всьому світогляді піфагорійців відіграло їхнє вчення про числа. Числа, на їхню думку, — це початок і сутність світу. Піфагорійці першими почали теоретичну розробку поняття "рівність", надзвичайно важливого для розуміння ролі права. А право, згідно, піфагорійців, - рівна міра нормування нерівних відносин і поведінки нерівних індивідів.

Піфагорейці особливу увагу в своїй філософській системі відвели справедливості. Вбачаючи у всьому числову природу, справедливість вони теж виразили у числі — цифрі чотири, оскільки чотири — це перший квадрат (результат множення цифри два на саму себе), а сутність справедливості полягає у відплаті рівним за рівне.

При цьому, піфагорейці під рівністю розуміли мінливу мірку для кожного відповідного випадку (а не єдину мірку) і загальний масштаб для всіх випадків.

Продовжуючи традицію софістів, піфагорійці закликали поважати закон. На думку Піфагора, після божества і демона слід найбільше поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не зовнішньо та удавано.

Геракліт.

Геракліт, (біля 530 — біля 470 рр. до н.е.) як філософ-діалектик, твердив, що все в світі знаходиться у вічному русі, зміні, боротьбі й оновленні: "Не можна двічі увійти в одну і ту ж ріку, оскільки все тече, все змінюється". У цьому вічному потоці змін єдине складається з протилежностей, а протилежності переходять одна в одну і складають єдність.

Космос - є "впорядкований світ", "світовий порядок". Основою впорядкованих зв'язків протилежностей і упорядкованості світу як космосу євогонь, який одночасно є принципом (першоосновою) і мірою космосу, а

також всіх процесів і явищ, які відбуваються у ньому. "Цей космос, єдиний для всього існуючого, не створював ніякий бог і ніяка людина, але завжди він був, є і буде вічно живим вогнем".

Обумовленість долі космосу змінною мірою вогню — це і є, за Гераклітом, загальна закономірність, той вічний логос, який лежить в основі всіх подій у світі.

Все в світі відбувається відповідно до цього логосу: через боротьбу і в силу необхідності. Справедливість і правда полягає у тому, щоб слідувати загальному божественному логосу.

Приділяючи у своїй творчості значну увагу проблемам полісу та його законам, він виступав за писане право, тобто за закон, і підкреслював, що "народ повинен боротися за закони, як за свої стіни". Поліс і його закон, за Гераклітом, — це щось спільне, однаково божественне і розумне як по виникненню, так і по суті. "Всі людські закони виходять від єдиного божественного, який простягає свою владу на все, над всім панує і над всім отримує верх".

Божественна справедливість і правда (діке) інтерпретуються Гераклітом, як те розумне начало (загальний логос), з якого випливає і яке виражає (повинно виражати) людський закон. Без божественного, космічно-вогняного масштабу у людей не було б і самого уявлення про справедливість.

Для Геракліта Зевс, логос, вогонь — синоніми. Тому у теологічній площині людський закон випливає з божественної справедливості; в гносеологічній — людський закон випливає із загального логосу; в онтологічній — людський закон випливає з вічного вогню.

Демокріт.

Життя і творчість Демокріта, (біля 470–366 рр. до н.е.), припадають на період розквіту античних міст-полісів. У поглядах Демокріта вперше прозвучала ідея, що суспільство, поліс, його закони є одночасно результатом природного розвитку і штучними людськими утвореннями.

Закони, на його думку, покликані забезпечувати належне життя людей у полісі, але для досягнення цього необхідні зусилля з боку самих громадян, їхній послух законові. Закон, на думку Демокріта, прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягнути тільки тоді, коли самі громадяни прагнуть жити щасливо. Для тих, хто виконує вимоги закону, закон є тільки свідченням їхньої доброчесності. Він є примусовим засобом, спрямованим проти тих, хто, в силу своєї розумової або моральної ущербності, добровільно не надається до доброчесної поведінки "внутрішнім прагненням і переконанням".

Софісти.

Початок широкого обговорення політико-правової тематики пов'язаний з іменами софістів, діяльність яких припадає на V ст. до н.е.

Значення творчого доробку софістів полягало у тому, що вони раціоналізували погляди на природу, суспільство, державу, політику, право, мораль, форми та норми людського спілкування, місце та роль людини у світі. Оголошення людини мірою всіх речей було основоположним принципом цього античного просвітницького руху.

Протагор, 481–411 рр. до н.е., є автором відомого вислову: "Міра всіх речей — людина, — існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують". Особливу увагу він приділяв вихованню в душі поваги до законів держави. "Держава, накресливши закони, відповідно до них заставляє і правити, і підкорятися. А порушника закону держава карає, і назва цьому покаранню — виправлення".

Горгій, 483–375 рр. до н.е. підкреслював, що одним з найбільших досягнень людської культури є писані закони, які він назвав охоронцями справедливості. Однак все ж справедливість за цінністю стоїть вище за закони.

Гіппій, 460–400 рр. до н.е., перший серед софістів протиставив природне і позитивне право: природне право є справедливість, а позитивний закон, що змушує дотримуватись умовних і штучних вимог, суперечить справедливості.

А закон — це "те, що громадяни пишуть, визначаючи, що повинно робитися і від чого повинно утримуватися".

Під природним правом Гіппій розумів ті неписані закони, які "однаково виконуються у кожній країні".

Антіфонт, біля 400 р. до н.е., обґрунтовуючи ідею про рівність всіх людей від природи, посилався на те, що у всіх людей — еллінів і варварів, знатних і простих — одні і ті ж природні потреби.

На думку Антіфонта, нерівність всіх людей впливає з людських законів, а не з природи. "За природою ми всі у всіх відношеннях рівні". Розрізняючи "закони полісу" та "закони природи" (природне право), мислитель, віддавав явну перевагу другим. Хоча справедливість, за його оцінкою, полягає у тому, щоб не порушувати закони держави, громадянином якої є, проте, разом з цим, він відзначає, "що багато (приписів, що визнаються) справедливими за законом, ворожі природі (людини)". Навіть корисні положення законів є путами для людської природи; веління природи, навпаки, несуть людині свободу. Більше того, він підкреслював, що таємне порушення законів держави може залишитися без наслідків, в той час як порушника законів природи неминуче настигне покарання. "Бо приписи законів довільні (штучні), (веління ж) природи необхідні. І, (більше того), приписи законів є результат згоди (договору людей), вони не виникають самі по собі (породження природи); веління природи виникають самі по собі (природжені основи), а не є продукт згоди (людей) між собою".

Софіст Лікофрон характеризував державне спілкування, як результат договору людей між собою про взаємний союз. "І закон у такому випадку виявляється тільки простим договором, або просто гарантією особистих прав, зробити ж громадян добрими і справедливими він не в силі".

Сократ.

Сократ, 469–399 рр. до н.е. обговорення моральних та політико-правових проблем підняв на рівень логічних дефініцій і понять, закладаючи цим основи власного теоретичного дослідження в даній галузі.

Згідно Сократа, моральна організація полісного життя так само неможлива без законів, як неможливі і закони поза полісом. Закони є основою полісу.

Сократ, як і софісти, розрізняв природне право і право писане. Однак природне право і писане право не є протилежністю. Згідно з Сократом, і неписані божі закони, і писані людські закони мають на меті одну і ту ж справедливість, яка не просто є критерієм законності, але, по суті, тотожна з нею.

З пануванням розумних і справедливих законів Сократ пов'язував саму можливість політичної свободи.

Обов'язки індивіда перед полісом — це законні обов'язки вільних і рівних громадян в умовах розумно і справедливо упорядкованого полісу. Тільки таким шляхом може бути досягнута, на думку Сократа, свобода, яка є “прекрасне і величне надбання як для людини, так і для держави”.

Платон.

Один з найбільших мислителів Античності Платон (427–347 рр. до н.е.) створив вчення про ідеальну державу (діалог "Держава"), де ідеальна держава трактувалася як реалізація ідей і максимально можливе втілення світу ідей в земному суспільно-політичному житті — в полісі.

Ідеальна справедлива держава — це досягнення тієї відповідності, яка існує між космосом в цілому, державою і окремою людською душею. "Право і справедливість полягають у тому, щоб кожен мав і робив своє так, щоб ніхто не мав чужого і не позбавлявся свого".

Ідеальна держава Платона — це справедливе правління кращих.

Платон поділяв природно-правове положення Сократа про те, що законне і справедливе — одне і те ж, оскільки в їхній основі лежить божественне (у Платона ще й ідеальне, начало). Правління філософів і дія справедливих законів для Платона в "Державі" — два взаємопов'язаних аспекти одного ідеального проекту.

Подальший розвиток і помітна зміна в ряді положень політичної філософії Платона чітко відображена в таких його пізніших діалогах, як "Критій", "Політик", "Закони".

“Закони” — це останній значний твір філософа. Тут значна увага була приділена закону та його значенню у суспільно-політичному житті. "Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і знаходиться під чиєюсь владою. Там же, де закон — владика над правителями, а вони його раби, я вбачаю спасіння держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги", — підкреслював Платон.

Закони встановлюються для загального блага держави в цілому, а не якоїсь обмеженої групи, що захопила владу.

Важливим в концепції Платона і новим для політичної та правової думки стає увага до ідеологічного забезпечення функціонування держави, яке полягала в поширенні серед населення переконання про божественність і непорушність встановленого порядку та законів, тобто, по суті, йшлося про своєрідний державний міф, комплекс філософсько-міфологічних уявлень, які повинні бути сприйняті населенням і, тим самим, забезпечити одностайність громадян і зміцнення соціально-політичного устрою і законопорядку в державі.

Аристотель.

Саме з іменем Аристотеля, який жив у 384–322 рр. до н.е., пов'язане зародження політичної науки як окремої науки. Аристотелем була написана велика кількість праць, зокрема на політико-правову тематику в таких роботах, що дійшли до нашого часу ("Політика", "Афінська політія", "Етика" і "Риторика").

Аристотель зробив спробу всесторонньої розробки науки про політику. Політика як наука в нього тісно пов'язана з етикою.

Аристотель розрізняв два види справедливості: розподіляючу та зрівнюючу.

Розподіляюча справедливість означає поділ загальних благ за заслугами, пропорційно внеску того чи іншого члена суспільства у спільну справу. Тут можливий як рівний, так і нерівний розподіл відповідних благ.

Зрівнююча справедливість базується на арифметичній рівності, причому сферою застосування цього принципу є область цивільно-правових угод, відшкодування шкоди, покарання.

Головним висновком з етичних досліджень Аристотеля, що має суттєве значення для політики, права і законодавства, є положення про те, що політична справедливість можлива тільки між вільними і рівними людьми, які належать до одного спілкування і мають на меті самозадоволення, самодостатність (автаркію).

Тобто, політична справедливість є принципом політичної форми влади.

Право, за Аристотелем, є нормою політичного спілкування людей. "Поняття справедливості пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, яке служить критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування", — підкреслював Аристотель у своїй праці "Політика".

Право — є рівність, але не абсолютна, а відносна, оскільки люди не рівні за своєю гідністю. Тому право, в цілому, як політичне явище Аристотель називав "політичним правом".

Це, зокрема, означає неможливість існування неpolітичного права, а також відсутність права в неpolітичних (деспотичних) формах спілкування, суспільного устрою і правління. Причому, політичне право, за Аристотелем, "частково природне, частково умовне. Природне право — те, яке скрізь має однакове значення і не залежить від того чи його визнають, чи не визнають. Умовне право — те, яке спочатку могло бути без істотної різниці таким або іншим", але після того, як воно визначається (фіксується), ця можливість втрачається.

Тобто, Аристотель не зводив всього права до права, створеного шляхом волевиявлення, тобто встановленого людьми. Підкреслюючи, що, хоча вся область права і змінюється, проте поняття справедливості в праві може змінюватися тільки певним чином. Природне право є природним, перш за все, тому, що воно політичне, адекватне політичній природі людини і висловлює вимоги і уявлення про політичну справедливість у людських взаємовідносинах.

Під умовним (людським, волевстановленим) правом в концепції Аристотеля розуміється те, що пізніше стало називатися позитивним правом,

тобто до умовного права він відносив приписи закону і загальних договорів.

При цьому, він говорив про писані і неписані закони.

Під неписаним законом, який також належить до умовного (позитивного) права, мається на увазі правовий звичай (звичаєве право).

На думку Аристотеля, істотним складовим моментом політичної якості закону є його відповідність політичній справедливості і праву.

Будь-який закон у своїй основі повинен мати право, тобто право повинно знаходити своє втілення і дотримання в законі. Відхід закону від права означав би, відповідно до концепції Аристотеля, відхід від політичних форм до деспотичного насильства, переродження закону в засіб деспотії. "Не може бути справою закону здійснення влади не тільки по праву, але й всупереч праву; прагнення ж до насильницького підпорядкування, звичайно, суперечить ідеї права".

З політичного характеру права (природного права і закону) випливає необхідність його відповідності тій формі державного устрою, в рамках якої воно повинно діяти. В цілому, з вчення Аристотеля про різні форми правління — правильні форми і неправильні — відповідні відхилення від них (тиранія, олігархія і демократія) — випливає, що всі вони, за принциповим виключенням тиранії (деспотичного правління), по суті, відносяться ним до політичної (державної) форми організації суспільного життя і правління і, відповідно, передбачають, в тій чи іншій мірі, політичну справедливість, право і закон.

Законодавство — частина політики, тому мистецтво законодавця полягає в умілому та адекватному відображенні в законах своєрідності даного державного ладу і стабілізації, таким чином, існуючої системи відносин. Політичний порядок, притаманний певній формі державного ладу, відіграє, за Аристотелем, роль констатуючого принципу для чинного законодавства, "бо порядок і є в певній мірі закон".

В своєму політико-правовому вченні Аристотель особливу увагу приділив політичному правлінню.

Політичне правління — це, згідно з Аристотелем, правління законів, а не людей. "Хто вимагає, щоб закон владарював, вимагає, видається, того, щоб владарювали тільки божество і розум, а хто вимагає, щоб владарювала людина, той висуває в цій своїй вимозі певний тваринний елемент, бо пристрасність є щось тваринне, та й гнів збиває з істинного шляху правителів, хоч би вони й були найкращими людьми; навпаки, закон — врівноважений розум". Панування людини, замість розуму і закону, на думку Аристотеля, може призвести до зловживання владою і можливої тиранії.

Закон розумний, оскільки в ньому правильно виражена його політична природа, ідея права. Нормальна дія закону передбачає розвиненість, підготовленість людей до доброчесності і політичної справедливості, до розумного способу дії і поведінки. Людей же, які керуються пристрасностями, а не розумом, можна утримати в рамках морально дозволеного тільки шляхом покарання, бо, "взагалі кажучи, пристрасність підкоряється не переконанням, а тільки силі". Поєднання в законі авторитету розуму і державної сили робить його незамінним засобом регулятивного та виховного впливу як на моральних,

так і на аморальних членів політичного спілкування. Істотним, при цьому, є якість самого закону. "Зрозуміло, — писав Аристотель, — що для суспільного виховання необхідні закони, а для хорошого — необхідні хороші закони".

При характеристиці філософсько-правового вчення Аристотеля необхідно, в цілому, відзначити, що головним для нього є пошук саме природнолюдських, а не божественно-міфічних підстав політико-правових явищ; саме в людині, в її політичній (суспільній) природі він вбачав витoki та об'єктивні основи цих явищ.

Епікур (341–270 рр. до н.е.)

Головна праця Епікура — "Про природу".

Природа розвивається за своїми власними законами. "Нечестивий не той, хто усуває натовп богів, — відзначав Епікур, — а той, хто застосовує до богів уявлення натовпу".

За переконанням філософа, боги не втручаються ні в природний стан речей, ні в людські справи. Виходячи з цього, філософ обґрунтував етичну автономію людини, яка тільки завдяки пізнанню природи і розумному дотриманні її законів може звільнитися від страху і марновірства та досягнути щастя.

Етика — основна частина вчення Епікура. Вона являє собою ту ланку, яка пов'язала фізичні та політико-правові погляди мислителя.

Таким чином, все вчення Епікура, базується на його етичних ідеях. Провідним принципом етики Епікура є індивідуальне задоволення. "Отже, — пояснював він сам основу своєї етики, — коли ми говоримо, що задоволення є кінцева мета, то ми розуміємо не задоволення гультьїв і не задоволення, яке міститься в чуттєвих насолодах, як думає дехто, хто не знає або не погоджується, або неправильно розуміє, але ми розуміємо свободу від тілесних страждань і від душевних тривог". Розсудливість — основа всіх чеснот. Вона полягає у розумінні того, що не можна жити приємно (в задоволення), не живучи, в той же час, розумно, морально і справедливо.

Основні цінності епікурівської етики (задоволення, свобода, "атараксія" — безтурботний спокій духу), як і вона вся в цілому, носять індивідуалістичний характер. Свобода людини — це, згідно з Епікуром, її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Сфера людської свободи — це сфера її відповідальності за себе. Свобода не співпадає з необхідністю. Необхідність є лихо, стверджував Епікур, але немає ніякої необхідності жити з необхідністю.

Головна мета державної влади і основа людського спілкування полягає, за Епікуром, у забезпеченні взаємної безпеки людей, подоланні їхнього взаємного страху, ненанесенні ними шкоди один одному. З цим розумінням сенсу і призначення політичного спілкування пов'язане й епікурівське трактування держави і закону, як результату договору людей між собою про їхню загальну користь — взаємну безпеку. "Справедливість, яка походить від природи, є договір про корисне з метою не шкодити один одному і не мати шкоди".

Справедливість Епікур розумів, як явище суспільно-договірне. "Справедливість сама по собі не є щось, але в домовленостях людей один з

одним завжди є певний договір про те, щоб не шкодити і не мати шкоди". В концепції Епікура "справедливість" у її співвідношенні з законом являє собою природне право зі змінним, залежно від часу, місця і обставин, змістом, яким є загальна користь людського спілкування. У цій конструкції співвідношення природного права і закону рушійною основою і, разом з тим, джерелом "природних уявлень про справедливість" є мінливі практичні "потреби взаємного спілкування людей".

Для Епікура характерне трактування закону як засобу захисту "мудрих" (тобто людей етично досконалих) від "натовпу", як публічної гарантії етичної свободи і автономії індивіда. "Закони, — підкреслював Епікур, — видані заради мудрих — не для того, щоб вони не робили зла, а для того, щоб їм не робили зла".

Епікурівська концепція договірного походження справедливості, держави і законів за своїм соціально-політичним змістом об'єктивно носила демократичний характер, оскільки жоден з учасників договору не мав жодних привілеїв перед іншим.

Стоїки.

У філософській концепції стоїків значне етичне та політико-правове навантаження несе поняття "світобудова". Так, стоїк Хрісіпп підкреслював: "Світобудова в цілому, в тому числі взаємопов'язані між собою небесні і земні явища, керуються долею, під якою мається на увазі певне поєднання божественного провидіння, розуму та природної необхідності. Все відбувається за велінням долі".

Доля трактувалася, як такий "природний закон" ("Загальний закон"), який має, в той же час, божественний характер і сенс. Згідно з Зеноном, "природний закон божественний і володіє силою повелівати (робити) правильне, і забороняти протилежне".

Людська природа, згідно з етикою стоїків, частина загальної природи і світобудови в цілому. Звідси випливає головна етична вимога стоїцизму — жити відповідно до природи, що означає жити відповідно до розуму, природного (або загального) закону світобудови, вести чесне і добросовісне життя. Воля, як розумне прагнення, протилежна хотінню.

З цим пов'язане і поняття "обов'язку", як чогось належного. В основі людського співжиття лежить, на думку стоїків, природний потяг людей до собі подібних, їхній природний зв'язок між собою. Відповідно, держава у стоїків виступає, як природне утворення, а не як штучне, умовне, договірне утворення.

Відштовхуючись від універсального характеру природного закону і, відповідно, справедливості за природою, Зенон і Хрісіпп, а пізніше і їхні послідовники обґрунтували космополітичне уявлення про те, що всі люди, за своєю природою і за законами світобудови в цілому, — громадяни єдиної світової держави і що людина — громадянин Всесвіту.

Полібій.

Полібій, 210–128 рр. до н.е. (праця "Історія в сорока книгах") в своїй політико-правовій концепції велику увагу приділяв політико-правовій тематиці взагалі та аналізу конкретних державних інституцій Риму зокрема. Розуміння

історії одночасно, як закономірного і необхідного процесу і як руху до чогось нового, що раніше не мало місця, стало основою світогляду Полібія.

Погляди Полібія на зміну державних форм, як їхнього кругообігу в рамках визначеного замкнутого циклу подій, формувалися під впливом концепцій Платона та Арістотеля.

Історію виникнення державності і наступної зміни державних форм Полібій (з посиланням на Платона та деяких інших своїх попередників) зображував, як природний процес, що відбувається згідно з "законами природи".

Всього, згідно з Полібієм, є шість основних форм держави, які в порядку їхнього природного виникнення і зміни займають наступні місця в рамках їхнього повного циклу: царство (царська влада), тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія.

Найдосконалішою формою правління, на думку філософа, була "змішана", в якій поєднувалися принципи царської влади, аристократії та демократії. Головна перевага такої змішаної форми полягає у забезпеченні належної стабільності держави, що запобігає її переходу до спотворених форм правління.

По суті, ця антична концепція поєднання принципів різних форм правління має той же зміст і розрахована на той же ефект, що й теорія розподілу влади в наш час: у "змішаній" формі держави повноваження представників різних форм правління не об'єднуються в одне начало, а, будучи розділеними, поєднуються і співіснують, взаємно стримуючи і врівноважуючи одне одного, чим стабілізують увесь державний лад. При всіх відмінностях, ідея "змішаного" правління і теорія розподілу влади має певну концептуальну спільність: і в тому, і в іншому випадку йдеться про таку конструкцію державної влади, при якій повноваження правління не зосереджені в одному центрі (началі), а розподілені між різними, взаємозрівноважуваними та взаємостримуваними початками (складовими частинами держави).

Значення давньогрецької філософсько-правової думки.

Мислителі давньої Греції зробили суттєвий внесок у розвиток філософсько-правових уявлень, у теоретичну розробку проблем держави і права. Це обумовило їхній помітний вплив на наступних мислителів та їхнє значне місце в історії політичних та правових вчень.

Чимало із цієї традиції було успадковано від греків стародавніми римлянами.

Римські філософсько-правові погляди

Давні римляни намагалися творити людське право відповідно "до природи речей", бо, мислячи людину природною істотою, вважали, що право, увідповіднене їй, тобто людській природі, буде справедливим.

Давні римляни замислювалися над значенням права та закону в житті людини, обмірковували співвідношення приватного та державного інтересів, філософствували над тим, яким мав би бути закон.

Вони придумали формулярний процес, який допоміг утвердженню нині відомого всім принципу формальної рівності однойменних суб'єктів права в свободі та справедливості, започаткували суд як змагання сторін, розмежували

публічне та приватне право, а створивши приватне право, прагнули захистити людину-особистість з її приватним інтересом та приватною власністю від домінування над нею різних форм колективістського “ми”, в т.ч. і державного тощо.

Найвідоміші римські юристи відстоювали принцип *aequitas* в праві, за що заслужили собі безсмертя. Вони відрізняли право від неправа, вирізняли недостатньо справедливі закони від справедливих та несправедливих, неправових.

Однак, епоха Античності ще не надала самостійного статусу філософсько-правової науки. Ще П.Юркевич вказував на ту обставину, що античні філософи не мали потреби в тому, щоб чітко визначити місце філософії права в системі наук (хоча про систему наук в античні часи можна говорити лише умовно).

2. Середньовічні філософсько-правові погляди.

Особливості державно-правового життя в епоху середньовіччя здійснили суттєвий вплив на динаміку розвитку філософсько-правової думки. Суттєву роль в цьому зіграла суцільна християнізація.

На противагу античному світогляду в цей час формується теологічний світосприйняття.

Якщо античний світогляд ґрунтувався на таких двох базових засадах, як:

1) споконвічний порядок природи є основа універсально діючого, об'єднуючого всіх воєдино права;

2) людський розум є орган надійного пізнання права, то християнська релігія поставила під сумнів і відкинули обидві ці засади.

На противагу їм середньовічна свідомість висунула тезу про створення світу богом із нічого і вчення про божественне одкровення, яке переходить межі того пізнання, яке здійснює розум.

Другою ідеологічною конструкцією, яка мала визначальний вплив на зміст і формування філософсько-правових поглядів у цю епоху, стала теоретична модель (схема) соціального розшарування суспільства.

Спершу, схема Августина з його поділом людей на два розряди: пануючих і підлеглих, володарів і рабів;

- пізніше її витіснила тричленна модель соціальної структури: воїни, клірики та трудівники.

Визначальною для розвитку правових та політичних вчень періоду середньовіччя стала боротьба між світською та духовною владою за панівне становище.

Тому центральною проблемою політико-юридичних знань постало питання: яка влада (організація) повинна мати пріоритет: духовна (церква) чи світська (держава).

- Ідеологами першої були Августин Блаженний, Тома Аквінський,

- другої — Данте, Марсілій Падуанський, Вільям Оккам.

В центрі уваги правової свідомості середньовіччя та політичної ідеології стояла проблема справедливості, права, законодавства, головним

джерелом яких розглядалася Біблія.

Не можна заперечити той факт, що на середньовічній правовій думці ніяк не відобразилися етико-юридичні погляди давньої Греції та Риму. Однак все ж вона мала ряд своїх, тільки їй притаманних рис. Наприклад, середньовічна правова думка:

1) заперечувала, що і на суспільстві лежить вина за вчинення злочину окремою особою,

2) не визнавала обмеженої осудності людини,

3) відкидала можливість допущення помилок суддями тощо.

4) справедливість зобов'язує застосовувати до винних тільки два крайніх заходи: або жорстоке покарання у повному обсязі, або помилування.

5) У правосвідомості тогочасного суспільства присутня повага до закону, переконаність в його безперечності, віра в його фундаментальне значення для нормального людського співжиття.

Християнізована середньовічна європейська філософсько-правова культура багато черпала з надбань античності. Проте вона забарвила його християнською ідеологією.

Християнство, вийшовши з античного світу, стало одночасно і породженням і запереченням давньоримської цивілізації. Найважливішим текстом, у якому були зосереджені головні ідеї і принципи християнського світогляду, став Новий Заповіт.

В Новому Заповіті були спроби вирішення найважливіших соціально-філософських і етико-правових питань (співвідношення добра і зла, влади і підпорядкування, держави і особистості, насильства і виховання, обов'язку і відповідальності, пороку і злодіяння).

Однак в Новому Заповіті зустрічаються певні протиріччя:

З одного боку, звучить “Світ потопає у злі”. Значна частина зла виникає від держави і її влади над людьми. Такою розпустою зла стала Римська імперія (в Апокаліпсисі іменується “Вавилонська блудниця”). З іншого — в посланні апостола Петра та в ін. місцях говориться про необхідність бути покірним владі

Протиріччя пояснюються тим, що полярні за своїм моральним пафосом висловлення містяться в текстах, створених у різні періоди (“Апокаліпсис” - приблизно у 69 р., Послання апостолів — в дещо пізніший період).

Враховуючи велику заслугу в розробці філософсько-правових проблем, в давнину і в Середні віки проблематика філософсько-правового профіля розроблялася в якості фрагменту і аспекту більш загальної теми.

3. Особливості філософсько-правових ідей епохи Відродження і Реформації.

Новим вектором в дослідженні філософсько-правових проблем стала епоха Відродження.

До епохи Ренесансу право інтерпретувалося переважно у двох вимірах:

- з одного боку, як прояв Божого суду, і тому воно мало характер невідворотності (необхідності) абсолютності й вічності (характерне для

середньовіччя);

з іншого боку, право розумілось як продукт домовленості людей, яке може змінюватись і має відносний характер (цей підхід помічаємо в зародковому стані у багатьох представників стародавнього світу).

Епоха Відродження віднайшла нову постановку питання про сутність права. Мислителі звернулися на цей раз до людської індивідуальної волі, до волі розумної, людини. Хоча ще зберігалось висунуте середньовічними мислителями вчення про протилежність особи і природи.

Подолати такий антагонізм особи і природи спробували лише мислителі Нового часу. У їх вченнях людина і природа розглядалися як учасники одного процесу розвитку — природної еволюції.

В зв'язку з цим в інтерпретації права підкреслювалося, що право має людське походження. При цьому воно є необхідним, тому що сутність його випливає із загальної людської природи.

У філософсько-правових вченнях епохи Відродження головна увага приділялася таким ідеям, як свобода індивіда, його самоцінність. Саме під цим кутом зору актуалізувався інтерес до античної спадщини.

Мислителі епохи Відродження піднімали проблему загального блага, яке б ґрунтувалося на принципах рівності і справедливості. Гарантія рівності і справедливості як запорука свободи особи вбачалася ними у виданні і дотриманні законів, зміст яких узгоджується з сутністю людини.

У період Відродження стала оновлюватися давня концепція суспільного договору, яким пояснювалась як причина виникнення держави, так і легітимність державної влади. Акцент тут робився на значенні вільного виявлення своєї волі всіма організованими в державу людьми, звичайно добрими від природи.

В цілому, в епоху Відродження і Реформації заклалися основи раціонально-логічного, вільного від схоластики і догматизму підходу до розуміння державно-правових явищ та їхньої суті.

Марсілій Падуанський.

Марсілій Падуанський (Marsilio da Padova), який жив бл.1275 — 1343, належав до тих мислителів, чия творчість свідчить про рішучий розрив з теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища.

В 1324 р. він написав найвизначнішу свою політико-правову працю "Defensor Pacis" ("Захисник миру"), в якій висунув ідею народоправства.

"Захисник миру" складається з трьох трактатів.

- I трактат: розвивається світська теорія держави,
- II трактат: викладаються погляди на суть і призначення церкви,
- III трактат: формулюються висновки.

М.Падуанський в своїй праці вперше здійснив "політичне" трактування миру, як засобу для досягнення "громадянського щастя", а не як універсального порядку, що підтримується божественним правом. Досягається мир, на думку мислителя, у тому випадку, коли кожна людина в державі отримує можливість безперешкодно займатися своєю діяльністю, завдяки узгодженому функціонуванню всіх органів держави, досягненню певного правового порядку.

Під людськими законами Марсілій розумів "правила", що регулюють людську поведінку і містять накази, заборони і дозволи, і наділені примусовою силою.

Примусовість — специфічний юридичний атрибут, це суть законів. Закони — це приписи людської влади. Призначення людського права полягає, з одного боку, у регулюванні відносин в державі, тобто, з одного боку, це "універсальний суддя громадянської справедливості і загальної користі", а з іншого, — в утриманні людської влади від свавілля, тобто у контролі за здійсненням влади правителем на основі права.

Основою політичного вчення Марсілія Падуанського стало його трактування народного суверенітету, згідно з яким сувереном в державі є народ-законодавець.

Відповідно до цієї концепції, народ створює закони держави, тобто є *legislator humana* (людським законодавцем); народ призначає уряд (правителя) і контролює його діяльність, а в разі необхідності змінює їх; важливою функцією народу-законодавця є контроль за тим, щоб закони переслідували "загальну користь", справедливість.

Значення та вплив Марсілія Падуанського на формування пізнішої європейської думки досить значні. Його називали "родоначальником всіх демократичних авторів нового часу" та підкреслювали, що його "з найбільшим правом можна зарахувати до передвісників правової держави в новому розумінні", що він створив "нове вчення про державу, побудоване на раціоналістичних засадах".

Ніколло Мак'явеллі.

Ніколло Мак'явеллі (Machiavelli), 1469–1527, — видатний політичний мислитель Відродження, основоположник нової світської політичної науки, політичні погляди якого були викладені у працях "Державець", "Роздуми про першу декаду Тита Лівія", "Історія Флоренції".

У своїй творчості Мак'явеллі відійшов від релігійного світогляду, та рішуче виступив проти теологічних уявлень про політику, право, державу.

На зміну середньовічній концепції божественної визначеності, він висунув ідею історичної необхідності і закономірності, яку він назвав *fortuna* (доля). При цьому, значне місце в своїй концепції мислитель відводив і вільній волі індивіда.

Він підкреслював "Доля визначає половину наших дій, а другу половину або біля того вона надає можливість вирішувати нам". Людина зв'язана певними умовами, обставинами життя, з якими вона узгоджує свої вчинки.

Проте Мак'явеллі, на відміну від середньовічної християнської концепції, відстоював образ людини-борця, творчої особистості, яка йде навіть проти долі. "Фортуна, подібно до річки під час повені, руйнує те, що не має сили. Правитель, який надіється тільки на фортуна, гине, як тільки вона йому зрадить". Вона любить показувати свою владу тоді, коли в людях немає мужності.

Поряд з долею, другою рушійною силою політики і всієї історії Мак'явеллі вважає *virtu*. *Virtu* — це свого роду особиста енергія, яка

проявляється, як сила, доблесть, винахідливість індивіда.

Франческо Гвіччардіні.

Франческо Гвіччардіні, 1483–1540, — один з найбільших політичних мислителів пізнього Відродження. Продовжуючи традиції гуманістів, він вірив у здатність людини належним чином, тобто відповідно до розуму і природи, влаштовувати своє політичне буття: "Три речі хотів би я бачити перед смертю, — писав він, — це добре влаштовану республіку (йдеться про Флорентійську республіку) в нашому місті, Італію, визволену від усіх варварів, і світ, позбавлений тиранії попів".

Його політичні та правові погляди були викладені у працях "Історія Флоренції", "Діалоги про управління Флоренцією" та інших.

Важливе місце у політико-правовому світогляді Гвіччардіні зайняла проблема свободи і справедливості. Він зазначав, що "фундаментом свободи повинно бути народне правління".

Розробляючи раціоналістичні ідеї про свободу, справедливість, рівність, закони, він підкреслював, що влада повинна дотримуватися у всьому справедливості і рівності, бо тільки так у суспільстві можуть бути створені відчуття безпеки, загального добробуту і закладені основи для збереження народного правління".

До певної міри, можна стверджувати, що для мислителя більш важливим є забезпечення прав та інтересів конкретної особи, ніж забезпечення загального народоправства. Він зазначав: "Плоди свободи і ціль її не у тому, щоб кожен правив державою, бо правителем може бути тільки той, хто здатний і заслуговує цього, а у тому, щоб дотримуватися добрих законів і постанов".

Для мислителя свобода тісно взаємопов'язана зі справедливістю: "Свобода в республіці — це слуга справедливості, — писав Гвіччардіні, — бо вона встановлена не для іншої цілі, як тільки для захисту однієї людини від посягань іншої. Саме тому античні народи вважали вільне правління не вищим і не кращим за інших і надавали перевагу правлінню, при якому краще забезпечуються охороною законів і справедливості". Тобто, головним є не форма правління як така, а вміння організувати управління державою на основі законів і справедливості.

Значну увагу у своїх працях мислитель приділяв також самій дії добре продуманих законів та системи ефективних покарань за їхнє порушення. Якщо те чи інше явище не врегульоване законом, вважав мислитель, оскільки "неможливо охопити загальним правилом всі окремі випадки", воно повинно передаватися на розгляд судді, який, розібравши всі обставини справи, виносить рішення, керуючись "голосом своєї совісті". Проте і в таких випадках суддя не повинен порушувати принципів закону.

Важливим, на думку мислителя, елементом законності є система ефективних покарань. При цьому, він підкреслював, справа не стільки в жорстокості покарань, як в однаковому підході до однакових правопорушень, а у тому, щоб жодне правопорушення не залишалося безкарним.

Жан Боден.

Значний внесок у розвиток нової світської політико-правової теорії

зробив Жан Боден (Bodin), 1530–1596 — основоположник ідеї суверенітету.

Головна політико-правова праця мислителя має назву "Шість книг про державу (республіку)", яка побачила світ в 1576 році. Слід зауважити, що республікою Боден називав будь-яку державу, незалежно від її форми державного правління.

Спираючись на античну традицію, Боден розглядав політику, право, державу на основі узагальнених фактів дійсності, а не на основі догматичних схем.

Під поняттям держави (республіки) Боден розумів "правове управління багатьох сімей і тим, що в них спільне, під суверенною владою". Тобто, для мислителя держава — це, перш за все, правове управління, яка має справедливий, правовий характер. Це означає, що вона діє на основі права, справедливості і законності. Цим держава відрізняється від неправових, несправедливих спілкувань і груп, наприклад від банди розбійників.

І, хоча, на відміну від Аристотеля, Боден не включав кінцеву мету, тобто загальне благо, у поняття держави, проте, розглядаючи державу, як справедливе спілкування, правове управління, він фактично висував надзвичайно важливі цілі і завдання, заради досягнення яких створюється держава, а саме:

1) підтримка і забезпечення внутрішнього миру, справедливості і соціальної гармонії,

2) захист від зовнішніх ворогів.

Отже, згідно Бодена, суверен обмежений законами "божественними", "природними" і "людськими законами, спільними для всіх народів". Саме на "законах Бога, природи і спільних людських законах" базуються і в них закріплені деякі фундаментальні людські інститути і принципи людського співжиття.

Фундаментальними людськими інститутами є: приватна власність, сім'я, політичне спілкування. А принципами людського співжиття є: мир і правопорядок, справедливість в людському спілкуванні, визначення та розподіл благ і покарань.

Звідси випливає ряд фундаментальних засад соціально-політичного життя, а також певні властивості і прагнення людини у політичному спілкуванні, на які суверен не повинен посягати:

- суверен не може встановлювати податки для підданих без їхньої згоди;
- суверенна влада є єдина і неподільна;
- суверенітет — це властивість влади бути абсолютною і незалежною від кого б то не було (тобто влада і її рішення мають бути загальнообов'язковими для всіх в державі);

- суверенітет реалізується у повноваженнях державної влади вирішувати найважливіші питання життя країни: видання законів та зміна їх, право війни і миру, призначення посадових осіб, правосуддя в останній інстанції, чеканка монети, стягнення податків і зборів.

4. Теорія природного права як перша самостійна філософсько-правова система.

Появі науки філософії права завдячують виникненню першої самостійної філософсько-правової системи — теорії природного права.

Вчення про природне право розвинули такі західноєвропейські мислителі як Гуго Гроцій, Френсіс Бекон, Джон Локк, Бенедікт Спіноза, Шарль Монтескє, Жан-Жак Руссо, Томас Гоббс, К.Вольф, Імануїл Кант, Георг В.-Ф. Гегель.

Предметом дослідження теорія природного права обрала сукупність принципів, правил, прав, цінностей, визначених самою природою людини.

Нові часи представили три системи природного права.

Деонтологічна система.

Логічна система.

Онтологічна система.

1. В основу деонтологічної системи природного права лягла проблема ціннісної природи права. В результаті склалося ряд поглядів, згідно яких право ототожнювалося зі справедливістю як відсутністю несправедливості.

Зокрема, на думку Гуго де Гроот Гроція (1583 — 1645), справедливість — це необхідна ознака права. Вона є вимога розуму, веління природи розумної істоти.

2. Логічна система природного права стала спробою пояснення права логічними засобами. Так, Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646 — 1716, нім. юрист, філософ, математик) створив власну науку номотеку, або законодавчу політику.

Така система склалася в результаті особливого інтересу Лейбніца до юридичної методології. Філософ підкреслював, що в доведенні (в будь-якому юридичному процесі, зокрема судовому) велике значення мають не лише математичні і логічні судження, але і строгі та послідовні роздуми за певною формою, тобто правова форма.

Тобто, на думку Лейбніца, правова форма - це правовий порядок відносин по загальнообов'язковим правилам. А розробка потрібної форми в праві (адекватних положень догми права і юридичної логіки) має таке ж значення, як створення формул чи певних загальних законів в математиці і логіці.

3. Особливістю онтологічної системи природного права були пошуки генетичної основи природного права.

Онтологічну систему природного права розробляли Г.Лейбніц, Т.Гоббс, Б.Спіноза. Відповідно, для Лейбніца “чисте” природне право є станом природної боротьби; у концепціях Гоббса і Спінози природний стан права зливався з природною закономірністю фактичного буття.

Розглянемо систему природного права відомого голландського філософа і політичного мислителя Бенедикта Спінози (1632-1677). Основними його

філософсько-правовими працями були: “Богословсько-політичний трактат” (1670), “Етика, доведена геометричним методом” (1675), “Політичний трактат” (1677).

На думку мислителя, в природі все відбувається по необхідності. Закони ж природи — це рішення Бога, які відкриті природнім світлом, тобто розкриті людським розумом, а не дані Божественним Одкровенням. Разом з тим закони і правила природи, по яким одвічно все виникає, це “сила і могутність дії” самої природи.

На такому розумінні законів природи будується і пояснення Спінозою природнього права. Так, оскільки людина - це частина природи, то на неї, як і на всю решту природи, розповсюджуються всі природні закономірності і необхідності. Природнє право забороняє лише те, чого ніхто не бажає і чого ніхто не може.

На думку мислителя, по природі і по природньому праву люди — вороги, і їх природньо-правові взаємовідносини, як і в Гоббса, будуються на принципі “війна всіх проти всіх”, де “людина людині — вовк”. В природньому стані ж всі (люди і інші природні істоти, розумні і безглузді, сильні і слабкі) рівні в тому сенсі, що всі вони однаково мають право на все по своєму свавіллю і своєму бажанню.

В цій постійній боротьбі окремих сил-прав “вищий закон природи” полягає в прагненні кожного до самозбереження, до того, щоб залишитися в своє природньому стані.

Проте в природньому стані, де відсутнє якесь загальне для всіх право, самозбереження людей, досягнення ними своїх бажань і безпечного існування не можуть бути забезпечені. Сама природа і природня необхідність диктує людям спосіб і шлях виходу із тупика природнього стану і переходу через загальний договір в стан цивільний (тобто до суспільства і держави, які у Спінози суть одне й те саме)

Таким чином, всезагальний закон людської природи полягає в тому, що кожен із двох благ вибере звісно те, яке він сам вважає більшим, а із двох зол те, яке здається йому меншим. Причини і природні основи держави потрібно шукати не у вказівках розуму (ratio), але виводити із загальної природи чи ладу людей.

Згідно Спінози, вимоги розуму теж приносять користь людям. Ніхто не сумнівається, що жити по цим вимогам корисніше, ніж по природньому праву. Але, щоб перейти до життя по законам розуму, тобто до життя в мирі, безпеці і взагалі найкращим чином, люди повинні домовитися про це. Лише таким чином може бути створене суспільство.

Відмінною ознакою цивільного стану є наявність верховної влади, сукупне тіло якої і є держава. Право — це сила, могутність, влада. Тому під верховною владою і верховним правом потрібно розуміти суверенітет держави.

Таким чином, головна особливість спінозівської договірної теорії держави полягає в тому, що природнє право в цивільному стані не припиняється, оскільки як в природньому, так і в цивільному стані людина діє по законам своєї природи, співставляє своє існування з користю, спонукається

страхом чи надією.

5. Філософсько-правове вчення І.Канта.

Глибока філософська розробка проблем права, держави, закону пов'язана з творчістю представників німецької класичної філософії Іммануїла Канта та Георга Гегеля, які використали (на відміну від своїх попередників) діалектичний підхід до їх розв'язання.

Основними працями з філософії права Іммануїла Канта стали “Основи метафізики моральності”, “Критика практичного розуму”, “Ідея загальної історії під космополітичним кутом зору”, “До вічного миру”, “Метафізичні засади вчення про право” та ін.

У власному філософсько-правовому вченні І. Кант намагався розв'язати проблеми права і правової політики, правової організації державного життя, правового союзу вільних держав як способі забезпечення міжнародного миру і шляху до вічного миру.

Філософське вчення про право Кант відносив до сфери моральної філософії. Для Канта, “вчення про право” - це мораль.

I. На думку І.Канта, “Людина дуже рано набуває почуття справедливості, або дуже пізно, або взагалі не набуває поняття справедливості”. На протигагу почуття, поняття справедливості не може бути набуто людиною на основі лише індивідуального досвіду.

Відсутність почуття справедливості — це стан неповноліття. Як стверджував І.Кант: “Неповноліття означає неспроможність користування власним розумом без керівництва когось іншого”. Тому подолати стан неповноліття здатен лише розум. На думку мислителя, саме актуальна епоха (його епоха) — “вік просвітництва” - здатна вивести людину зі стану неповноліття.

II. Інша ідея кантівського вчення про право має наступний зміст. Людина за своєю природою є лихою, і не є доброю, тобто людська природа - “нетовариська товариськість”. Отримавши необмежену свободу, люди не підтримуватимуть, а протиставлятимуться один одному. Соціальні інстинкти переплітаються в людині з інстинктами антисоціальними, схильність до злагоди — з егоїзмом.

Тому, на думку мислителя, необхідний засіб для подолання антисоціальних інстинктів. Цю функцію може виконати влада, іншими словами, господар-опікун. Згідно І.Канта, “Людина — це така тварина, яка потребує над собою господаря”.

Проте й самі господарі-“опікуни” теж люди, і тому теж потребують над собою господаря, яким може бути лише Бог. Тому на думку Канта, політично-правове мислення — цілком елітарне.

III. Згідно філософсько-правового вчення Іммануїла Канта, право відноситься до сфери практичного, а не критичного розуму, до якого належать апріорні знання. В зв'язку з цим у праці “Критика практичного розуму” Кант дослідив проблеми нормативної регуляції людської поведінки, де широко використовував поняття імператив.

Імператив — це правило (веління), що містить об'єктивний примус до вчинку певного виду.

Всі імперативи поділяються на дві групи — гіпотетичні і категоричні. В поняттях гіпотетичного і категоричного імперативу І.Кант розвів поняття позитивне і природне право.

Гіпотетичні вимоги, згідно І.Канта, — це ті, яких варто дотримуватись як необхідні умови, щоб досягти поставлених цілей. (Н., людина, яка займається торгівлею і бажає мати постійних покупців, повинна бути з ними чесною). Вимога “будь чесним” виступає для неї в якості гіпотетичного імперативу, тому що чесність — це засіб для ведення успішної торгівлі.

Серед гіпотетичних імперативів розрізняються імперативи уміння й імперативи розсудливості.

Імперативи уміння — це необхідність опанування різних конкретних навичок.

Імперативи розсудливості — це “бути чесним” - продиктовані не моральними мотивами, а прагматичними розуміннями.

Вчинки, здійснювані під впливом гіпотетичних імперативів, - є не моральні, а легальні, тобто цілком прийнятні і навіть схвалювані суспільством.

Таким чином, гіпотетична імперативність є сутнісною рисою позитивного права. Легальні вчинки, що відповідають нормам позитивного права — це вчинки, що представляють собою дії, які формально збігаються з вимогами закону. При цьому мотиви їх можуть бути самими різними, у тому числі імморальними.

Величезну цінність в обґрунтуванні І.Кантом сутності природного права мало методологічне опрацювання проблеми категоричного імперативу.

Згідно І.Канта, категоричний імператив — це моральний закон, який характеризується такими властивостями як об'єктивність, абсолютність, необхідність, універсальність. Це в певній мірі вольовий самопримус.

За Кантом, категоричний імператив має три формули:

- Перша формула категоричного імперативу — це “формула універсалізації”: “Чини тільки відповідно до такої максими (настанови волі), керуючись якою ти будь-коли можеш зажадати, щоб вона стала загальним законом”.

Друга формула категоричного імперативу — це “формула персональності”: “Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і щодо себе, і в особі будь-кого іншого так само як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу”.

Третя формула категоричного імперативу — це “формула автономії”: “Воля людини має бути не просто підкореною законові, а підкореною йому таким чином, щоб вона розглядалася так як така, що дає закони самій собі”.

Тобто, категоричний імператив забороняє: зазіхати на життя, власність і особисту гідність інших людей; брехати, порушувати зобов'язування, зраджувати, привласнювати чуже.

Природному праву, іншими словами природно-правовим нормам

характерна безумовно зобов'язуюча категоричність. А джерело категоричної імперативності норм природного права знаходиться не поза суб'єктом, а в ньому самому, у його вільній волі, яка є джерелом внутрішнього законодавства, що безпосередньо співвідноситься з об'єктивними, абсолютними і загальними вимогами природної моральності і природного права.

6. Філософсько-правове вчення Гегеля.

Велику роль в розвитку філософії права як самостійної науки зіграв видатний представник німецької класичної філософії Г.В.Ф.Гегель (1770-1831). З гегелівською відомою працею “Філософія права” (1820) пов'язане широке поширення терміну “філософія права”. Хоча й спершу праця, яку загальноприйнято коротко називати “Філософія права”, вийшла в світ під іншою назвою “Природне право і наука про державу в очерках. Основи філософії права”.

Згідно Гегеля, філософія права — це філософська дисципліна, а не юридична. (як це було у Гуго)

За Гегелем, юридична наука, або наука про позитивне право чи позитивна наука про право, є історичною наукою. Вона є розсудковою наукою. При чому “із задоволенням вимог розуму і з філософською наукою ця розсудкова наука не має нічого спільного”?

Справжня наука про право, за Гегелем, представлена в філософії права. “Наука про право є частиною філософії. Тому вона повинна розвивати з поняття ідею, яка представляє розум предмету, чи, що є те саме, спостерігати власний іманентний розвиток самого предмету”.

В зв'язку з цим предмет філософії права Гегель формулює наступним чином: “Філософська наука про право має своїм предметом ідею права — поняття права і його здійснення”.

Тобто, предметом філософії права, за Гегелем, виступає сукупність усіх форм регуляції людських відносин. Задача філософії права полягає в тому, щоб досягнути думки, які лежать в основі права. А це можливо лише при допомозі правильного мислення, філософського пізнання права.

Для розуміння сутності гегелівської філософії права насамперед важливо з'ясувати, яке місце воно посідає в системі всієї філософії Гегеля

В рамках гегелівської системи філософії філософія права являє собою філософію об'єктивного духу.

Пригадаємо з філософії.

Філософська система Гегеля — це об'єктивний ідеалізм.

В основі Буття (начало всіх майбутніх речей) лежить абсолютне духовне начало — Дух (“Поняття”). Цей Дух (Поняття) є абсолютне духовне утворення.

Однак цей Дух об'єктивний, оскільки його існування не залежить від людини, її намірів і її свідомості. Він є єдиною реальністю, яка по суті є думка. Ця реальність мислить (відображає) сама себе. В якийсь момент Дух “відчужує” від себе матерію. Так виникає природа.

Привнесення в природу Духу сприяє одухотворенню природи, а потім і

появі в світі людини.

Гегель запропонував своєрідну філософську картину “творення світу”. Так, Дух в своїй основі протиречивий. Протиречивість забезпечує “енергетику” внутрішніх імпульсів. Імпульси спонукають його до розвитку.

Розвиток здійснює себе циклічно:

1) спочатку розвивається сам Дух в багатстві філософських категорій (“полагання” чи “тезис”) - це “полагання”

2) потім відбувається відчуження Духом матерії, яка починає розвиватися в якості природи (“антитезис”) - “заперечення початкового “полагання”

3) на кінець, всередині природи народжується людина, і в історичний момент її появи відбувається “зняття” всіх попередніх протиріч (“синтез”) - “заперечення попереднього заперечення”. В ньому Дух “впізнає” сам себе, оскільки “тільки людина є мислячий Дух, і єдино тільки цим ... відрізняється від природи”.

Третя ступінь розвитку Абсолютного Духу (“синтез” виражає собою цілісне існування людини.

Людина, згідно Гегеля — теж дух. А втілює собою духовне життя людини.

Трьома ступенями діалектично розвиваючого духу людини є:

суб'єктивний дух - це “душа”, чи “дух в собі”, самосвідомість (цей рівень вивчається антропологією, феноменологією, психологією);

об'єктивний дух утворює сферу права. Система права є область реалізованої свободи (суспільної людини). Ця сфера духу утверджує себе в моральності, сім'ї, громадянському суспільстві, державі (цей рівень вивчає право, мораль, моральність)

абсолютний дух — це вічно існуюча, справжня істина (це область інтересу мистецтва, релігії, філософії).

Звідси, об'єктивний дух — це, за Гегелем, та ступінь розвитку духу (і всесвітньої історії) коли свобода вперше набуває форму реальності, тобто наявного буття у вигляді державно-правових формоутворень.

У своєму розвитку об'єктивний дух проходить три головні стадії:

абстрактне право;

мораль;

моральність.

Проблемі розгортання об'єктивного духу Гегель присвятив власне працю “Філософія права”, яка складається з трьох розділів:

Розділ 1. “Абстрактне право”.

Розділ 2. “Мораль”.

Розділ 3. “Моральність”.

Перший розділ “Філософії права” присвячений дослідженню права в загальноприйнятому розумінні. Етику, якій присвячена друга частина, Гегель розглядав як вищу форму, а моральність (в третій частині) — як найвищу, гранично розвинену форму права.

Саме поняття “право” вживається в гегелівській філософії в таких значеннях:

- право як свобода (ідея права)
- право як певний ступінь і форма свободи (особливе право)
- право як закон (позитивне право).

Загалом за Гегелем, право є проявом свободної волі. А оскільки свободна воля проявляється і в моральності, і у всесвітній історії, то філософія права повинна торкатися всіх цих сфер. І тому філософія права виходить далеко за межі проблематики права та держави.

7. Марксизм і історична школа права.

Марксистська філософія права.

Хоча в наміри К. Маркса не входило створення філософії права як наукової дисципліни, його можна віднести до помітних у цій галузі постатей. Тільки на тлі загальної філософської системи К. Маркса стають зрозумілими причини його розходження з попередньою філософсько-правовою традицією.

К. Маркс піддав критиці прихильників протилежних соціально-політичних напрямків — соціалізму, соціал-утопізму, прудонізму. На його думку, всі теорії права "прикрашали" державний лад, "обслуговували" владу. Право — це не "буття в собі", закритий світ норм, воно може бути зрозуміле тільки як функція суспільства; помилково розглядати право незалежно від соціальних сил, які наповнюють право змістом. Право не може бути зрозумілим у відриві від соціальних відносин, від боротьби людей з природою і, відповідно, від економічних відносин. Для К. Маркса ключом до розуміння анатомії суспільства є економіка, а соціологія, історія, філософія права — зовсім не самостійні дисципліни, а елементи єдиної економічної науки. На думку мислителя, право — частина історії економіки; економіка — причина розвитку права. Так само, як змінюється природа людини, суспільство, принцип справедливості, право теж змінюється. У своїх дослідженнях первісного суспільства К. Маркс і Ф. Енгельс зверталися до примітивних спільностей, де право не існувало; вони зв'язували появу права з поділом праці, сімейною і приватною власністю, з необхідністю закріплення права рабовласницької власності, його змінами за феодалізму.

Сучасне право Маркс досліджував у зв'язку з відносинами товарообміну, які виходили за межі міст і досягали загального розвитку в буржуазному суспільстві. Первинна функція буржуазного права полягає в закріпленні приватновласницьких відносин; із розвитком найманої праці право виконує іншу функцію, стає засобом капіталістичної експлуатації; у цьому значенні право "виражає інтереси панівного класу"; приховано, а водночас — не менш реально, ніж за рабства, право стає інструментом владного впливу, набуває форму статуту, стає легітимним засобом державної влади, яка залежить від економічно панівного класу. В суспільстві розвиненого капіталізму право у вигляді встановлених норм сприймається автономною сферою, його зв'язок з

економікою "приховується" апологетами буржуазного ладу.

З позицій класового підходу К. Маркс передбачав зникнення права в майбутньому суспільстві: після захоплення влади пролетаріатом і усунення передумов появи права приватновласницького виробництва і вільного товарообміну — і закріпленням економіки, яка централізовано планується, зникають класові конфлікти, світ надалі не матиме потреби у праві та його виправданні. Суспільство, сподівався Ф. Енгельс, випроводить державу разом із правом до "музею старожитностей, разом із прялкою та бронзовою сокирою". Хоча К. Маркс припускав відмирання права в "найближчому майбутньому", він передбачав необхідність перехідного періоду "диктатури пролетаріату", в якому держава і право зберігаються для забезпечення соціалістичного розподілу матеріальних

8. Загальна характеристика філософії права XX століття.

Загалом коли йдеться про сучасну філософію права, то мають на увазі філософію права кінця XIX — XX ст.

Основною характеристикою філософії права цього періоду є те, що в ній немає одного генерального напрямку, а існує плюралізм поглядів і тенденцій, що виявляється в наступному:

I. Надзвичайно поширена тенденція до спадкоємності з попередніми філософсько-правовимим вченнями. Так помітне місце у сучасній філософії права займає неокантіанство, неогегельянство, неопозитивізм.

II. Поширюється розробка низки нових концепцій: феноменологічна, екзистенційна, онтологічна, антропологічна.

III. Розвивається напрямок соціологічна юриспруденція, який стимулював розвиток самостійної юридичної дисципліни — соціологія права.

В кінці XIX — на початку XX ст. перед філософсько—правовою думкою постали закономірні питання: "Чи може справедливість розглядатися як критерій права?" Справедливість стоїть "над" правом чи "під" правом?"

Відповідно, різні філософсько-правові напрями по-різному відповідали на ці питання, зокрема, представники позитивізму розглядали справедливість "під" правом; неотомісти - "над" правом.

В XX ст. філософія права продовжила розвиватися як зусиллями філософів, так і юристів. Але в XX ст. поступово центр уваги в філософсько-правових дослідженнях змістився все ж в сферу юридичної науки, а не філософії, де філософія права стверджується і визнається як самостійна юридична наука.

Провідним напрямком філософсько-правової думки в XIX — XX ст. став правовий позитивізм і неопозитивізм. Яскравими представниками неопозитивізму були Р.Ієринг, Г.Кельзен.

В праворозумінні позитивісти, як і неопозитивісти XX ст. відстоювали легістський підхід, що означало ототожнення права і закону (позитивного права).

Яскравим феноменом в розвитку неопозитивістського філософсько-правового напрямку стало “чисте вчення про право” Ганса Кельзена (1881 - 1973). Для Кельзена “природне право”, “ідея права” і взагалі все, що не є позитивним правом (законом) — це “мораль”. Основне ж завдання філософії права як “чистого вчення про право” є звільнення від такої “моралі”.

Правовий позитивізм постановку питання про справедливість як критерій права вважає некоректною, бо справедливість у відриві від правових реалій є поняттям, яке важко визначити в термінах науки.

В XX століття значної популярності в розвитку філософсько-правового знання набула неокантіанська філософія права, яскравими представниками якої були Герман Коген (1842 — 1918), Рудольф Штаммлер (1856 — 1938), Густав Радбрух (1878 — 1949), П.І.Новгородцев (1866 - 1924).

Неокантіанці застосовували апіорний метод до дослідження права. Це означає, що поняття права не можна вивести із досвіду, оскільки правовий досвід можливий тільки в тому випадку, коли попередньо, до досвіду, а рігори відомо, що таке право. Тобто, право не залежить від різних соціальних умов.

На відміну від марксизму, зокрема, неокантіанець Р.Штаммлер стверджував, що право первинне по відношенню до економіки, якщо не в часовому і в причинному, то в крайньому разі, в логічному плані. Право також первинне по відношенню до держави. Юридичні норми виникають, встановлюються і починають діяти незалежно від державної організації. А економічний і політичний розвиток повинен іти лише шляхом часткових змін права.

Філософія права неогегельянства.

Неогегельянство як філософсько-правовий напрямок розвинувся ще за життя і діяльності Гегеля, і набув активного поширення в XIX — XX століттях.

Яскравими представниками раннього неогегельянства були нім.юрист Едуард Ганс (1798 — 1839), Т.Геринг, Ю.Біндер, Ф.Розенцвейг, Ф.Блашке, Г.Геллер, Л.Циглер, І.Пленге, а також російський філософ Борис Миколайович Чичерін (1828 — 1904).

На початку XX ст., починаючи з роботи В.Дільтея “Історія молодого Гегеля” (1907) і Б.Кроче “Живе і мертве у філософії Гегеля” (1907, італ.), почався новий ренесанс Гегеля, який досяг апогею до кінця 30-х рр. (головним чином у Німеччині та Італії).

Можна виділити наступні основні ідеї неогегельянства:

розвиток права — це вираз абсолютної ідеї;

коли немає розумного права, то є правовий розум, який повинен бути втілений в позитивному праві. Право — це самопроявлення розумного права.

Неогегельянство I пол. XX ст. в своєму ідеологічному спрямуванні дещо скомпрометувало себе. Відзначилися дві його крайнощі:

I. Радянське неогегельянство було скероване на визначення ролі філософії Гегеля в становленні марксистської філософії (Маркса, Енгельса, Леніна).

II. Італійське і німецьке неогегельянство виправдовувало фашизм, беззаконня (Д.Джентіле), проповідувало вічність воєн, нерівність (Б.Кроче) та ін.

Неогегельянці, які були орієнтовані на виправдання фашистського і нацистського режимів, схопилися за ідею Гегеля про державу як моральну цілісність. Хоча й стверджувалося, що істинний індивід має універсальні характеристики і завершує Бога в своїй сутності. Ця ідея поширювалася на суть розуміння фашистської держави, а не окремого індивіда (італ. неогегел. Д.Джентіла).

Після Другої світової війни неогегельянство, яке орієнтувалось на фашистські і нацистські режими, зійшло з історичної арени. Почалось очищення творчої спадщини Гегеля від неогегельянських нашарувань.

Найбільш поширеним напрямком філософії права II пол. XIX - XX ст. став соціологізм.

В соціологізмі виділяють два періоди:

I. класичний — II пол. XIX ст. - I пол. XX ст. (О.Конт, Е.Дюркгейм, М.Вебер, П.Сорокін).

II. новітній — XX ст. (Т.Парсонс, Р.Мертон, Н.Луман).

Представники соціологізму критикували теорію суспільного договору і визнавали історично початковим явищем звичаєве право. Під впливом соціологізму право перестало розглядатися автономною сферою норм і абстрактних уявлень про “те, як повинно бути” (про належне). Право стало тлумачитися як інтегрована частина соціокультурної реальності.

Соціологізм розглядав право як функцію координації суспільства, на яку впливають економічна, політична, духовна сила, мораль і релігія. Адже право здійснюється тільки в соціальному контексті, і лише в соціальному контексті може бути зрозумілим.

Право, згідно соціологізму, - це не просто статичний набір норм, а процес, основою якого є соціальна діяльність людей. Право здійснюється в судах, адміністративних закладах, судово-виконавчих органах, юридичних конторах і т.д., тобто в ході використання, тлумачення, застосування і створення соціальних норм з юридично обов'язковою силою дій, забезпечених правовою санкцією політично організованого суспільства.

Отже, згідно соціологічної теорії, соціальні норми не діють автоматично. Люди використовують норми, звертаються до них, інтерпретують і застосовують їх.

Погляди на право в соціологізмі досить розмаїті:

скандинави вважають право інституціонально орієнтованою дією;

англо-саксонський реалізм – за право вважає судові рішення;

представники неотомізму – справедливе рішення суду;

екзистенціалісти вважають, що право пов'язане з людським існуванням.

Поширена ідея “соціальності” права, людської гідності.

У II пол. XX ст. в середовищі юристів і філософів права все більше розширилося коло філософсько-правових течій. Одним із провідних філософсько-правових напрямків цього часу став філософсько-герменевтичний. До герменевтичної школи відносяться представники клерикальних кіл нової хвилі відродження природного права: Г.Роммен, М.Вілей, Л.Січе та інші.

Представники філософсько-герменевтичного напрямку розглядають право як систему тлумачення, пов'язану з політикою та політичною мораллю. Для них головне не етимологія слова, а зміст поняття.

Яскравим представником герменевтичного напрямку був А.Кауфман. В своїй відомій праці “Через природне право і правовий позитивізм до юридичної герменевтики” (1975), проаналізувавши всі відомі кодекси, Кауфман дійшов висновку, що традиційно право, розглядуване як чинні норми, відірване від соціальної дійсності, оскільки кодекси претендують на остаточне врегулювання правових умов

У правовій дійсності немає поділу на суще і належне (як це було трактувалося у Канта). Невірно трактувати право як сукупність норм. Його слід сприймати як реальну подію, що потребує певних правил і норм, але аж ніяк право не зводиться до них.

Згідно Кауфмана, закон — лише можливість права. Він не може бути виведеним до однозначності, оскільки мінливе життя. Тому текст закону треба постійно конкретизувати в кожній ситуації.

Ще одним провідним філософсько-правовим напрямком XX ст. стала екзистенціальна філософія права, засновниками якої вважаються М.Хайдегер, К.Ясперс, Ж.П.Сартр. Хоча вони не займалися безпосередньо філософією права, але їх ідеї щодо переживання людиною свого буття, були використані їх послідовниками відносно права.

Видатними представниками екзистенціального напрямку у філософії права були Вернер Майхофер, Е. Фехнер (нім.), Г.Кон (швейц.юрист), К.Коссіо (аргент.філософ права).

Згідно екзистенціалізму, основна задача філософії права полягає в розумінні і трактовці права як екзистенціального явища в його розрізненні і співвідношенні з офіційним законом (позитивним правом).

В другій половині XX ст. широко поширилися теологічні вчення.

В рамках теологічних філософсько-правових вчень виділилося два основних напрямки:

неотомістська школа філософії права, яка орієнтована на вчення Фоми Аквінського про розумність божественного світопорядку і природньому праві як виразу цього розумного порядку,

неопротестанська школа філософії права (орієнтувалася на положення Августина Блаженного про волю Бога як основу і джерело природнього права)

Одним із найяскравіших представників неотомізму в XX ст. був французький богослов Ж.Марітен (професор католицького університету у Вашингтоні).

Зараз серед науковців тривають дискусії щодо норм права, їх сутності. Одні ототожнюють правові норми з іншими соціальними, інші вважають, що в нормах права нема нічого соціального, тому що вони загальнолюдські і не відображають певних соціальних інтересів.

Вважають, що сучасні політико-правові теорії не відрізняються високим рівнем теоретичного узагальнення, а також практичною значимістю.

Зараз з цього приводу існують своєрідні міфи.

Міф 1: нібито, канонізована традиція політично-правової думки є ключем до розуміння сучасних політико-правових реалій. Тому політика і правотворчість виставляються як діяльність вищого ґатунку.

Міф 2: академічні політико-філософські правознавчі дискусії ототожнюються з безпосереднім політичним діалогом і юридичною практикою. В дійсності ж вони дуже далекі від практики. Тому у ХХ ст. склалась політична наука, тісно пов'язана з юридичними вченнями про державу і право, а також з соціологією.

Тобто, ХХ ст розмежувало філософію політики з соціологією політики, філософію права з соціологією права, бо юристи, як і політики, у своїх теоріях часто переслідують потреби конкретного суспільства.

9. Розвиток вітчизняної філософсько-правової думки.

У дореволюційній часи російська та українська філософія працювали багато в чому в єдиному ментальному полі і набули досить високого рівня розвитку. Праці багатьох визначних мислителів дореволюційної доби складають золотий фонд східнослов'янської філософської та правової думки.

Початок викладання і наукової розробки проблем філософії права в Росії відноситься до ХVІІІ ст.

Вже на початку ХVІІІ ст. по розпорядженню Петра І була перекладена праця західноєвропейського дослідника в галузі філософії права С.Пуфендорфа "Про обов'язки громадянина і людини".

Першими викладачами в російських університетах були іноземці (в основному німці, які орієнтувалися на положення тодішньої німецької юриспруденції і філософії природного права). А першим російським професором права був Семен Єфимович Десницький (1740-1789), який багато в чому розділяв погляди Гроція про природне право.

Однією з перших праць російських юристів по філософії права став твір В.Т. Золотніцького "Сокращение естественного права, выбранное из разных авторов для пользы Российского общества" (Спб, 1764).

В Росії філософсько-правова думка почала робити свої перші кроки лише в ХІХ ст. Великий вплив на її розвиток здійснили західні природно-правові і позитивно правові ідеї Т.Гоббса, Дж.Локка, Ш.-Л.Монтескє, Ж.-Ж.Руссо, І.Канта і Г.Гегеля.

Відомими дослідниками в галузі філософії права в Росії та Україні стали О.П.Куніцин, Б.Н.Чичерін, Вол.Соловйов, Є.Н.Трубецькой, П.І.Новгородцев, В.Гессен, Л.Й. Пентражицький, Б.О.Кістяківський та ін.

Українська філософія права як різновид європейської філософії права має свою специфіку й особливості розвитку. В ній є місце і чіткій європейській філософській системі, і, власне, українському "душевному" компоненту. Попри те, що європейська філософія права від Платона і Аристотеля до сьогодні відзначалася зльотами і падіннями, про українську філософію права як науку можна говорити, починаючи із середини другої половини XVIII ст. Її розвиток пов'язаний з такими іменами, як Яків Козельський, Петро Лодій, Микола Ренненкамф, Памфіл Юркевич, Максим Ковалевський, Богдан Кістяківський, Станіслав Дніпрянський та ін.

Зокрема, Памфіл Д. Юркевич, який з 1868 до 1873 р. читав у Московському університеті лекції з філософії права, був добре обізнаний з працями видатних західноєвропейських учених і поклав їх в основу своїх лекцій.

Вихідним пунктом лекцій Юркевича з філософії права стало філософське поняття права, що ґрунтується на одвічно рівному собі самому і незмінному принципі права. Після короткого визначення у вступній частині позиції філософії права в юридичній науці й у загальній системі філософії він докладно висвітлив історію філософії права від її початків до новітнього часу. При цьому Юркевич спирався, передусім, на праці Генріха Аренса "Історія й система філософії права і держави", що з'явилася у Ляйпцигу 1860 р. (перевидана в Аалені 1862 р.), та "Природне право або філософія держави і права в контексті етичного зв'язку права й культури", що з'явилася у Відні у шостому виданні 1870 р.

Свій виклад історії філософії права, що є для нього, насамперед, філософським розмірковуванням про розвиток поняття держави і права в історичному процесі, Юркевич вів від початків грецької філософії.

Найвищого розвитку українська філософія права досягла наприкінці XIX – в першій третині XX ст.

До початку XX ст. російські та українські філософи-правознавці вийшли у своїх дослідженнях уже на європейський рівень. Однак такий прорив в розвитку нової міждисциплінарної науки незабаром спіткав суттєвих перешкод.

Жовтневий переворот в 1917 році і прихід до влади більшовиків різко змінив стан справ. Тоталітарному режиму стали непотрібними ні філософія, ні право, ні філософія права в їхньому дійсному вигляді і призначенні. В результаті і філософія і право приречені були на моральну та інтелектуальну деградацію.

Філософія права була заборонена як навчальна дисципліна на юридичних факультетах колишнього СРСР, бо тоталітарний режим не міг дозволити існувати галузі знання, яка трактувала права як втілення справедливості, свободи, добра, яка вчила, що у людини є невідчужувані права, в т.ч. і на приватну власність, і на свободу слова, і що витoki цих прав не в державі, а в природі людини, в її розумові.

Хоча й у СРСР філософсько-правові дослідження велися, але спеціальної навчальної дисципліни "Філософія права" у вищих навчальних

зкладах не було. Деякі розділи філософії права (правову аксіологію, правову онтологію тощо) викладали в курсі теорії держави і права.

Сімдесятирічний період більшовицької влади в Україні пов'язаний із невинною боротьбою спочатку із "буржуазними" філософами і юристами (звичайно, не шляхом дискусій), а потім із самою наукою філософії права. На довгі десятиріччя в юриспруденції запанував "соціалістичний" позитивізм, коли право трактувалося як воля пануючого класу, розведена в закон. Однак протистояти об'єктивному розвитку науки навіть у радянських умовах "наглядачі" за "теоретичною" та "ідейною" чистотою правової науки не змогли. Більше того, вони вимушені були самі стати "філософами права".

На початку 70-х рр. в Академії суспільних наук при ЦК КПРС виходять, після півстолітнього мовчання, на цю тему публікації, присвячені "філософським проблемам права". Ці публікації закріплювали філософію права як один з напрямів загальної теорії держави і права, визначали її "душею" методології правознавства. Фундаментом такої філософії права, звичайно, була марксистсько-ленінська матеріалістична діалектика.

Характерно, що і через тридцять років ці автори залишаються на тих же "філософсько-правових позиціях". Сказане стосується далеко не всіх. Більшість представників радянської теорії держави і права, які теоретично обґрунтовували впродовж десятиліть концепцію про те, що соціалістичне право є верхом демократії, фактором моралі і культури, що соціалістичному суспільству непритаманні беззаконня і свавілля, починаючи з початку 90-х рр. водночас стали лібералами, прихильниками невідчужуваних природних прав людини, критиками соціалістичної держави і права, а дехто з них стали в ряди прихильників та фундаторів філософії права.

Зараз у пострадянських країнах філософія права відновлюється у своїх правах і як наукова, і як навчальна дисципліна. Активно розвивається українська філософсько-правова наука.

За радянських часів ці теоретичні набутки не були витребувані і до певного часу лежали мертвим вантажем на полицях архівів. Треба було відродити ці скарби думки, зробити кращі праці філософів права минулого надбанням широкого наукового загалу. Завдання було нелегким, адже на багато десятиріч була перервана філософська традиція, поховані в "спецсховищах" першоджерела, відсутня підготовка професіоналів з цієї галузі. Завдання ускладнювалось ще й тим, що всі ці роки західна філософсько-правова думка не стояла на місці, вона розвивалась, йшла вперед разом з розвитком загальної філософії в руслі інтегрального осмислення змін, що відбуваються в соціальному бутті.

За останні роки зроблені перші, досить упевнені кроки для того, щоб поновити розвиток філософії права в Україні, дати новий імпульс її життю, підняти до рівня, який відповідав би вимогам часу.

Виходять друком численні підручники та монографії, де розглядається широке коло питань, пов'язаних з філософсько-правовою проблематикою, приймаються до захисту кандидатські та докторські дисертації, з'явилося чимало молодих учених, які спеціалізуються в цій галузі.

Доброю подією є те, що українська спілка філософів права стала членом Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії і відтепер вітчизняні дослідники мають можливість брати повноцінну участь в обговоренні важливих філософських питань, заявити про себе світовій філософській спільноті.